O‘ZBEK TILIDA OLAMNING LISONIY MANZARASI VA UNING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

Shokirova Mohinur

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu tezisda zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri — olamning lisoniy manzarasi (OLM) tushunchasi, uning ilmiy-nazariy asoslari hamda o‘zbek tilida voqelanish xususiyatlari tahlil qilingan. Maqolada til va tafakkur uyg‘unligi, milliy mentalitetning leksik birliklar, konseptlar va frazeologizmlarda aks etishi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: olamning lisoniy manzarasi, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, konsept, milliy mentalitet, somatik metafora.

Zamonaviy tilshunoslikda tilni shunchaki aloqa vositasi sifatida emas, balki muayyan xalqning borliq haqidagi tasavvurlari, madaniyati va tarixiy xotirasini o‘zida mujassam etgan murakkab tizim sifatida o‘rganish ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu yondashuv markazida "olamning lisoniy manzarasi" (OLM) tushunchasi turadi.

Olamning lisoniy manzarasini nazariy jihatdan asoslash XIX asrda nemis tilshunosi Vilgelm fon Humboldtning "tilning ichki shakli" haqidagi qarashlaridan boshlangan bo‘lib, XX asrda Leo Vaysgerber tomonidan ilmiy muomalaga kiritildi. Keyinchalik E. Sepir va B. Uorfning lingvistik nisbiylik gipotezasi insonlarning borliqni aynan o‘z ona tillari prizmasi orqali idrok etishini isbotladi. O‘zbek tilshunosligida ushbu muammo Sh. Safarov, N. Mahmudov kabi yetakchi olimlarning kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlarida chuqur tahlil qilingan.

Ilmiy adabiyotlarda olamning ilmiy va lisoniy manzaralari o‘zaro farqlanadi. Ilmiy manzara aniq fanlar qonuniyatlariga asoslanib, barcha xalqlar uchun umumiy bo‘lsa, lisoniy manzara muayyan millatning kundalik hayotiy tajribasi, urf-odatlari va dunyoqarashidan kelib chiqib shakllanadi. Natijada, bir xil tushuncha yoki tabiat hodisasi turli tillarda o‘ziga xos tarzda nomlanadi va baholanadi.

O‘zbek tilidagi olamning lisoniy manzarasini quyidagi asosiy jihatlarda yaqqol ko‘rish mumkin:

1. Ijtimoiy va qarindoshlik munosabatlari tizimi. O‘zbek xalqi mentalitetida oilaviy qadriyatlar va yoshga hurmat ustuvor bo‘lgani bois, tilda qarindoshlikni ifodalovchi leksik birliklar nihoyatda tarmoqlangan. Masalan, aka, uka, opa, singil, amaki, tog‘a, amma, xola kabi so‘zlar nafaqat qon-qarindoshlikni, balki shaxslar o‘rtasidagi yosh va jins iyerarxiyasini ham aniq ko‘rsatadi. G‘arb tillarida esa bu tushunchalar umumlashtirilgan holda beriladi (uncle, aunt, brother).

2. Milliy-madaniy konseptlar. Har bir tilning lisoniy manzarasida o‘sha xalq ruhiyatini belgilovchi tayanch konseptlar mavjud. O‘zbek tilida "andisha", "or-nomus", "mehmondo‘stlik", "halollik" kabi konseptlar shunchaki lug‘aviy ma’no emas, balki millatning axloqiy me’yorlarini belgilovchi ma’naviy kodlardir.

3. Somatik metaforalar va rang simvolikasi. O‘zbek tafakkurida his-tuyg‘ular va yaqinlik munosabatlari ko‘pincha tana a’zolari orqali voqelanadi. Xususan, eng yaqin insonni "jigar" deb atash ("jigarim", "bag‘ri qon bo‘lmoq") o‘zbek lisoniy manzarasiga xos noyob hodisadir. Shuningdek, "oq" (poklik, baxt: oq yo‘l, yuzi yorug‘) va "qora" (yomonlik, og‘ir kun: qora niyat, baxti qora) ranglari orqali borliqqa ma’naviy-aksiologik baho beriladi.

Xulosa qilib aytganda, olamning lisoniy manzarasi til egalarining dunyoni ko‘rish, tushunish va baholash usulidir. O‘zbek tilining lisoniy manzarasini chuqur tadqiq etish nafaqat tilning ichki imkoniyatlarini ochib beradi, balki milliy o‘zlikni, xalqning tarixiy-madaniy qadriyatlarini anglash hamda tillararo muloqot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Вайсгербер Й.Л. "Родной язык и формирование духа". – М.: Изд-во МГУ, 1993. – 224 с.

2. Safarov Sh. "Kognitiv tilshunoslik". – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.

3. Mahmudov N. "Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab..." // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 5. – B. 3-16.